

LÆSNING OG BOGMARKED I 1600-TALLETS DANMARK

Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. 1-2. 2001. 1009 s.

Den 11. juni 2001 forsvarede lektor, mag. art. Charlotte Appel på Roskilde Universitet sin afhandling *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* for den filosofiske doktorgrad. Opponenterne var forskningschef, dr. phil. John T. Lauridsen og professor, dr. pæd. Gunhild Nissen. I det følgende gengives med mindre ændringer og tilføjelser førsteopponentens indlæg.

Højtærede rektor, højlærde professorer, vellærde doktorer, ærede tilhørere, kære præses:

Det er ikke sidetallet, der gør den afhandling, der skal forsvares i dag, tungtvejende. Det er de problemstillinger, præses, lektor, mag. art. Charlotte Appel har rejst, og måden, hun har søgt at løse dem på. Afhandlingen rummer hele to store emnekredse, dels *læsningens* og dels *bogens* grundvilkår i 1600-tallets Danmark (s. 28). Læsningens historie er indeholdt i afhandlingens del 1-2, bogens historie i del 3-4. Hver af de to emnekredse havde alene været fuldt tilstrækkelige til at danne grundlag for en disputats. Det fortæller både noget om præses' ambitioner og energi.

Da præses allerede selv har præsenteret afhandlingens emner, teser og indhold, vil jeg gå let hen over indholdspræsentationen. Dog vil jeg opholde mig et øjeblik ved den kronologiske ramme, 1600-tallet. Den skal naturligvis ikke forstås sådan, at præses sætter skel ved hverken året 1600 eller 1700, eller at afgørende ændringer i udviklingen finder sted omkring nogle af de to årstal. Det er kun en meget omtrentlig kronologisk ramme. Præses fortæller også selv, at hun oprindeligt havde villet inddrage 1500-tallet på lige fod, men opgav det på grund af kildesituationen. For mange forhold ville ikke kunne belyses hele perioden igennem (s. 53). Man kunne stille det spørgsmål, om ikke en kronologisk ramme 1640-1740 havde været lige så relevant? Som afhandlingen foreligger nu, har præses i flere tilfælde ikke opgivet sin oprindelige plan. Adskillige forhold skal vi have beskrevet tilbage til reformationen, enkelte tilbage til 1482, mest iøjnefaldende er det meget store afsnit om "Bogtrykkets indførelse og reformationen" (s. 372-

403), som med 30 sider om tiden før 1600 med fordel kunne være forkortet en del. Vi skal vel ikke til at have en tradition, hvor hver ny dansk boghistorisk afhandling skal fortælle historien om Gutenberg og Johan Snell forfra igen?

Blandt sine incitamenters til at gennemføre forskningsprojektet nævner præses det konstaterede danske "forskningstomrum" og inspirationen fra international forskning om samme emner. Her har vi måske også forklaringen på afhandlingens dobbeltproblemstilling: Læsning og bogmarked. Præses har ikke villet sættes i bås hverken som boghistoriker i snævrere forstand eller som skolehistoriker, men vil indskrive sig i bredere europæisk kulturhistorisk tradition, hvis kendemærke både er tværfaglighed og emnernes behandling i en samfundskontekst.¹

Det er på samme baggrund, at vi må se præses præsentere den internationale forskning om bogens og læsningens historie *først*. Det er en markering af, at det er herfra, at hun har hentet den største inspiration ved formuleringen af problemstillingerne.² Først derefter karakteriseres den *begrænsede* danske forskning – heraf "forskningstomrummet" – hvor man bl.a. bemærker, at kirkehistorikeren H. F. Rørdam gives en slags rehabilitering, trods den tidligere fremsatte hårde kritik af hans manglende systematik og kildekritik (s. 28f., og gentaget i konklusionen s. 845, hvor hun endog skriver, at afhandlingen nok kunne være skrevet uden hans arbejder, men at den ville være blevet en anden). Præses kommer – med rette – ikke uden om at karakterisere dansk boghistorie som stærkt specialiseret og med manglende perspektiver, selv om der er ganske enkelte markante undtagelser. Først og fremmest, om ikke alene, Henrik Horstbøll, hvis arbejder og senest disputatsen *Menigmands medie*, 1999 på flere punkter krydser præses' afhandling (herom nærmere senere). Når dette først er sagt, er præses ikke tilbageholdende med at kreditere de skuldre, som hendes afhandling i større eller mindre grad gør brug af. Hun smykker sig ikke med lånte fjer. Der uddeles således ros til bl.a. Harald og Ingrid Ilsøe for deres grundlæggende studier af 1600-tallets bog-, boghandels- og bibliotekshistorie. Her optræder et træk ved afhandlingen, som præger den hele vejen igennem. Andre forskere, deres synspunkter og resultater behandles fair og med en venlighed, der er sympatisk.

¹ Hvad i øvrigt også Henrik Horstbøll ville med *Menigmands medie*. 1999.

² Allerede i 1993 gav præses i *Fund og Forskning* en oversigt over den internationale forskning.

Præses er ikke den, der tilstræber polemik eller nedgøring, selv om hun når til korrigerende eller andre resultater. Venligheden synes endog enkelte steder at gøre det svært for præses at skære igennem; på enkelte andre får det hende til at præsentere petit-arbejder, som var de af nogen virkelig betydning, blot fordi de eksisterer.

Der er én dansk forsker, der synes at have betydet mere end nogen anden for præses både som inspirationskilde og faglig autoritet. Præses har nemlig fundet sit "Falkeøje", og det er ingen dreng- eller pigebogshelt, der er tale om. "Falkeøje" nævnes på afhandlingens første sider (s. 18), og han følger med helt til sidst i konklusionen. Der gøres heller ingen hemmelighed af hans identitet: Det er Troels Dahlerup, hvis – jeg citerer – "falkeblik tidligt slog ned på nogle af de forhold omkring læsefærdighedens udbredelse, som jeg her har kunnet undersøge nærmere" (s. 845). Det var især i et hæfte af tidsskriftet *Skalk* 1986. Hverken før eller siden er en kronik i bemeldte tidsskrift vist blevet fulgt op i et omfang, som præses gør det i den nu foreliggende afhandling!

Er den danske forskning end i flere betydninger begrænset, har det alligevel ikke i de nyeste fremstillinger skortet på udsagn om de forhold, præses har sat på dagsordenen. Der varmes op til selve undersøgelsen, når hun modstiller meninger fremsat af Ole Feldbæk og Benito Scocozza i en af de seneste Danmarkshistorier. Hvor Feldbæk i *Gyldendals og Politikens Danmarks historie* 9, 1990, stiller spørgsmålstegn ved, om det var nødvendigt at kunne læse for at være en god fæstebonde i 1700-tallet, og om det egentligt betød så meget for de nye selvejerbønder som undertiden hævdet (s. 43), mener Scocozza i samme værks bind 8, udkommet året før (1989), at det var en fordel at kunne læse selv, og at læsefærdigheden lige så stille var sivet ind i landsbyerne ved 1600-tallets slutning (s. 46f.). Der er altså med præses' milde formulering "ikke umiddelbart overensstemmende" meninger.

Når så centrale problemstillinger som læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark ikke for længst er undersøgt, har det i hvert fald én oplagt forklaring. Emnerne er meget komplicerede at gå til. Det forsømte vil ikke kunne klares af en journalist ved et af dagbladene, hvis han fik et halvt års orlov af sin redaktør. Kildesituationen er særdeles vanskelig, kildemulighederne mangfoldige, og alligevel er der ikke en eller to kildegrupper, der vil give rimeligt entydige svar og sikre perspektivet. Det har præses været fuldt bevidst om, og derfor har hun kastet sig over en række af kildegrupper og brugt dem sammen i sine analyser og forklaringsforsøg. Hun bruger dem snart kvali-

tativt, snart kvantitativt. Hun er ikke sprunget over, hvor gærdet er lavest. Som hun formulerer det et sted, udgør de til rådighed stående kildegrupper kun toppen af isbjerget, de er kun flige af den virkelighed, hun vil søge at nå ind til og afdække. Det er naturligvis ikke usædvanligt i rigtigt gode historiske undersøgelser, men i dette tilfælde har det tilgængelige kildemateriale i udpræget grad været genstridigt, idet det ikke uden videre har villet kaste de svar af sig, som præses har været ude efter. Der har vedblivende været et usynligt felt. Præses har nemlig været ude efter nogle *ganske bestemte svar*.

Selv skriver præses, at hun har planlagt en rejse ind i læsningens og bogmarkedets kun delvis udforskede verden (s. 42 midt, på nys. 58 "en lang rejse"), at rejseruten ikke altid var let fremkommelig og ofte nødvendigvis har gået ad smalle og kringlede stier, før vi kunne komme videre med *ret kurs* (s. 833). Vi må vel forstå præses' "ret kurs" sådan, at det skal føre til "opgøret med en sejlivet myte" (s. 58), nemlig at alfabetismen dominerede i det danske landbosamfund i 1600-tallet. Det er hele afhandlingens hovedanliggende "at belyse, i hvilket omfang den brede befolkning i 1600-tallets Danmark havde mulighed for at komme i berøring med bogtrykkets verden" (s. 48), hvortil heldigvis følger sig talrige "sidegevinster", hvis jeg må kalde dem det, som måske i det lange perspektiv vil give afhandlingen varigere værdi.

Før vi begiver os med på den lange rejse - jeg vil tillade mig at nøjes med at stige af og på undervejs på få udvalgte steder - andet tillader tiden og afhandlingens længde ikke -, vil jeg gøre det klart, at der er tale om et særdeles dygtigt, omhyggeligt og velgennemført arbejde på et meget højt videnskabeligt niveau. Arbejdsindsatsen er uhyre. Bortset fra den omfattende litteraturbehandling, bl.a. bearbejdning af ca. 2.400 utrykte skifter og optællingen og emnerubriceringen af den danske bogproduktion 1580-1719, som den er registreret i *Bibliotheca Danica*.

Det gør det både let og svært at være opponert på rejsen; *let* fordi afhandlingen er så veldisponeret, velargumenteret, klar med forfølgelse, ja jagt på eksplicite mål (jagten er en anden af præses' genkomne metaforer), og *svær*, fordi man som opponert alligevel gerne vil ridse lidt i lakken, finde sprækker i muren - eller hvordan man nu vil formulere det. Ros alene gør det ikke, heller ikke i dag, hvor det netop er dagen for at diskutere nogle af tilgangsvinklerne, kildematerialet, metodikken og resultaterne. Når jeg derfor i det følgende opholder mig mest ved det diskuterende, er det på ingen måde en underkendelse af afhandlingens kvaliteter og resultater som helhed. Tværtimod.

Mette Jensdatter

Selv om jeg overvejende skal beskæftige mig med bogmarkedet frem for læsningen, som anden opponert vil tage sig mere indgående af, kommer jeg ikke uden om at gøre ophold på rejsen og beskæftige mig med tjenestepigen Mette Jensdatters liv og tragiske død foråret 1688. Hendes historie er helt central for præses, nærmest en krumtap af handlingen igennem.

Selv om Mette var tjenestepige, havde hun lært at læse i trykte bøger. Hun var fattig, betalte ikke skat og boede i Strårup nær Kolding. Fastelavns mandag 1688 gik hun til Kolding for at købe en bog "Peders søff nøgel oc andre slige". På vejen hjem døde hun og blev først fundet syv uger senere (s. 17, 67).

Denne enlige historie, tidligere fremdraget af bl.a. Troels Dahlerup, har for præses mange kvaliteter: 1) Den foregår på landet, 2) det drejer sig om en person udsprunget af den jævne befolkning/menige almue, 3) det er en fattig *kvinde*, 4) hun er undervist og kan læse trykte bøger, 5) hun går til købstaden for at anskaffe en bog, hvis eksistens vi hidtil kun har kendt i et oplag fra nogle år senere, (der er altså en bog-historisk dimension), og endelig og ikke mindst 6) hun gik efter en bog af lyst til at læse en historie.

Det får præses til at spørge, om Mettes historie var undtagelsen eller snarere reglen. Læseren lades ikke i tvivl om, at præses *ønsker*, at det var reglen. Svaret søger hun i første omgang at skaffe i kirkebogen fra Vonsild, hvorfra oplysningerne om Mette er hentet. Sognets præst Johannes Råde indførte i årene 1659-1703 275 ret udførlige nekrologer i kirkebogen, hvoraf præses har fundet at kunne bruge de 149 til sin undersøgelse af læsefærdigheden (jeg ser her og i det følgende bort fra materialet i Sørbymagle). Nekrologerne blev til på grundlag af oplysninger fra de senere afdøde og/eller deres familie. I Mettes tilfælde var det broderen, der fremkom med oplysningerne. For præses er det meget om at gøre, at understrege at præsten var "meget omhyggelig i indsamlingen af materialet til sine nekrologer" (s. 74). Nekrologerne blev brugt ved præstens prædiken i forbindelse med begravelsen. Præses er meget begejstret for disse nekrologer, som ifølge hende vidner om ret udbredt undervisning og læsning på landet, i det mindste i Vonsild. Hun diskuterer præstens formuleringer af skolegangen og læsefærdigheden (i visse tilfælde mere end det) og er overbevist om materialets pålidelighed. Af den grund vover hun også at drive statistik på grundlag heraf, og vi præsenteres for adskillige detaljerede tabeller i kapitel 2.

Udgiveren af Vonsild kirkebog, Hans H. Worsøe, var også overbevist om nekrologernes troværdighed, da det drejede sig om mennesker, der lå for døden, de ville tale sandt, mens han nærrede mindre tillid til præsten, som han mente ikke kunne få sig selv til at sige noget negativt. Jeg vil nu spørge: Kan vi gå ud fra, at præsten helt har opfattet, hvad der skulle forstås ved læsefærdighed? Og han har haft en fast definition af, hvad undervisning ville sige? Var det undervisning et par gange i løbet af en vinter eller var det ugentligt, dagligt? Er vi bare heldige med den præst: Han har kunnet trække alle de relevante oplysninger, der var nødvendige, ud af de efterladte, han talte med? De havde om ikke hver gang, så i mange tilfælde kendsgerningerne på rede hånd? Var de virkelig tilstrækkeligt bekendte med afdødes skolegang og læsefærdighed? Mit ærinde her er alene at stille det spørgsmål, om vidneværdien er så stor, og da især om udsagnene kan gøres sammenlignelige, så det giver mening i en videnskabelig afhandling mere end 300 år senere? Udsagnene om de afdødes skolegang og læsefærdighed blev jo ikke afgivet efter nogen norm eller skabelon, men efter det rene personlige kendskab/skøn eller overbevisning. Hvis præsten så en værdi i "den skønne kundskab at kunne læse", kan det vel have forledt nogle til at afgive et mere positivt udsagn om færdighederne, end der strengt taget var belæg for. I hvert fald mener jeg, at de mundtlige filtre, oplysningerne har været igennem, uden at vi har nogen mulighed for kontrol deraf, maner til varsomhed med at bygge ubetinget på nekrologerne, derfor også med statistikken udarbejdet på grundlag deraf, ikke mindst når totalpopulationen er så lille.

Derfor kan jeg også kun delvis følge præses i hendes konklusion side 109: *Ja* til, at der var læsefærdige mennesker i landbosamfundet, herunder kvinder, *ja* til en overordnet tendens til en stigende læsefærdighed gennem 1600-tallet (men det er jo i sig selv ikke nyt), men *nej* til "at disse ved 1600-tallets slutning meget vel kan have udgjort (mindst) halvdelen af den voksne befolkning". Vi kan på baggrund af det foreliggende fremlagte materiale fra Vonsild (og Sørbymagle) ikke slutte noget om den andels størrelse, og det er spørgsmålet, om det i sig selv er noget videre værd at få det nærmere bestemt. Hvad vi nemlig også skal holde os for øje, som jeg vil gå nærmere ind på i det følgende: *Kvaliteten* af de færdigheder, som det bliver søgt påvist er så udbredte. Hvilken standard skal vi sætte for læsefærdigheden? Skal det alene være nogle ikke lige gennemskuelige samtidige udsagn eller egentlig dokumentation, om den findes?

Præses giver måske et slags svar herpå, ganske vist i en lidt anden

sammenhæng, på side 355 øverst: "I betragtning af de store forskelle mellem land og by, mellem rig og fattig, uddannede og uuddannede er det tvivlsomt, om det overhovedet tjener et formål at søge efter "typiske" former for brug af skrive- og læsefærdigheder". For mig at se er det blot en understregning af det problem ved materialet, jeg har rejst.

Det samme spørgsmål vedrørende kvaliteten af færdighederne vil jeg stille i forbindelse med præses' storstilede jagt på undervisningstilbud til befolkningen i by og på land i de følgende kapitler. Hun jagter bl.a. dokumentation for eksistensen af skoler som institutioner og bygninger, skolegrundlæggelser, personer der holder skole i diverse lokaler, m.m. Materialet giver hende talrige og et stigende antal eksempler på denne aktivitet. Men i grunden giver denne jagt ikke et entydigt svar på, om det dokumenterede skolehold og undervisningen var af en standard, der førte til ophævelse af analfabetismen for de underviste. Præses er selv inde på, at kvaliteten af undervisningen kunne variere stærkt (s. 244), men hun drager ingen konklusion heraf. Når vi ser på nogle af de typer af skoleholdere, som hendes jagt kalder frem, kan vi også have vores tvivl: En mand med en pukkel, en enarmet, en barber, en tidligere soldat, en kornmåler, en degn fjernet fra embedet (s. 238, 240f.). Var det ikke sådan, at hvervet som skoleholder bl.a. blev søgt af mennesker, der havde svært ved at få andet erhverv eller havde det som bierhverv (det gælder også substitutterne, herom nedenfor), ikke fordi de nødvendigvis og i alle tilfælde havde særlige forudsætninger for at undervise. Fremdragelsen af en række skoleholdere kan således være et tvivlsomt udbytte af jagten for præses. Deres udbud af undervisning behøver således slet ikke alene og kun at være et tegn på stærk efterspørgsel efter undervisning (s. 270), men at nogle mennesker havde behov for et eksistensgrundlag gennem at tilbyde den form for arbejde.

Præses er godt klar over, at fremkomsten af nye typer kildemateriale i løbet af 1600-tallet, som ikke er fundet tidligere, kan føre til en misfortolkning af udviklingen i læsefærdigheden. Denne fare er allerede påtalt af Dahlerup (s. 217f.), men spørgsmålet er, om præses i alle tilfælde har fulgt advarslen i sin jagt på indicier eller spor af læsefærdighed. Jeg vil diskutere dette ud fra de såkaldte substitutter, personer som almindeligvis var helt eller oftest delvist stedfortrædere for degnene. Præses finder, at der var et helt net af disse substitutter, at denne substitutinstitution var af ældre dato, rækkende tilbage til 1500-tallet, og at den i 1640'erne var ganske omfattende. På grundlag af en særlig kilde, der er til rådighed 1645, nemlig det gejstlige skattemandtal for

Sjælland, finder hun, at 66 % af sognene havde dobbeltbemanding, altså at der var et substitut. Videre mener hun ud fra en række enkelttilfælde "at kunne sandsynliggøre, at en betragtelig del af disse overskydende degne, substitutter, klokkere og kapellaner tog sig specielt af undervisningen i børnelærdom" (s. 208). Da der hverken før eller siden er et godt relevant kildemateriale at sammenligne dette med, er det vanskeligt at bruge det som argument i forbindelse med en beskrivelse af en positiv udvikling af undervisning og læsefærdighed. Det er uomtvisteligt, at der har været et omfattende brug af substitutter, og der er trods de få omtalte eksempler næppe heller tvivl om, at det var udbredt allerede i 1500-tallet. Substitutterne var der nemlig ikke først og fremmest som et resultat af en bevidst prioritering af den gejstlige undervisning i børnelærdom. Substitutternes funktion var mere ligestil. Den havde en social baggrund. Pensionsordninger var ikke opfundet, og der var ingen pensionsalder, man blev i embedet så længe som muligt. Yngre substitutter (typisk mellem 22 og 35 år viser præses) tjente da som stedfortrædere for ældre, syge og svagelige degne (jfr. Danske Lov 2-15-12, cit. s. 209), der ikke kunne klare deres embedspligter på normal vis, herunder evt. undervisning. Substitutterne var altså ikke alene et udtryk for, at undervisning blev prioriteret endside opprioriteret, blot at de krævede embedspligter blev varetaget på normal vis. Der er ingen særlig gejstlig "kampagne" at dokumentere ud fra det gejstlige skattemandtal, men måske nok ud fra andre kilder. Jeg er af den opfattelse, at præses i forbindelse med sin behandling af substitutterne presser sin hovedtese ind, hvor det ikke er nødvendigt. Eksemplet er langt fra enestående (s. 213, 216f.).

Jeg vil omtale et andet. Det er i kapitel 7 om læse- og skrivefærdigheden i købstæderne. Her behandles bl.a. skifternes eventuelle forsorgsbestemmelser for de efterladte børn med henblik på deres opdragelse og undervisning. Ole Degn har på grundlag af materiale fra Ribe ment, at forsorgsbestemmelserne nærmest havde formelagtig karakter og snarere var udtryk for fromme ønsker end for praktiske anvisninger (s. 249). Det afviser præses; hun finder forskellige udtryk anvendt af samme skriver inden for en måned, og inden for samme familie blev der nogle gange gjort forskel på drenge og piger. Disse variationer fører hende til den opfattelse, at der var en mening med nedfældelsen af sådanne bestemmelser, at der lå en videre realitet bag (s. 250). Så langt så godt. Regionale forskelle kan spille ind, og det er ikke undersøgt, om forsorgsbestemmelserne siden blev fulgt. Præses bringer oven i købet selv nogle sider længere fremme eksempler på for-

sorgsbestemmelser i skifter efter fattige familier, hvor det realistiske i deres virkeliggørelse er diskutabelt. Det (bort)forklarer præses da med, at det "måske" skete i "håbet om at få tildelt offentlig støtte!?" (præses bruger både udråbstegn og spørgsmålstegn her. Det vil jeg så også gøre!? (s. 255)).

Imidlertid finder præses også i skifterne "manglende" (sic) omtale af skolegang for børn på 10 år og derover. Hun finder en mulig forklaring deri, at børnene allerede havde lært det, de skulle. De fleste havde som regel afsluttet deres skolegang ved 10-års alderen. Det kan være forklaringen, men det behøver da alligevel ikke gøre hende blind for den mulighed, at det i stedet kan have været *for sent* at give barnet undervisning, at det skulle deltage i arbejdet, at der var en social forklaring. Kort sagt: Det havde i en række tilfælde ikke kostet præses noget, at se andre muligheder end dem, hun ud fra sin hovedtese så ihærdigt jager.³

Jeg vil ikke gå yderligere ind i præses' behandling af læsefærdigheden på landsplan. Blot som min opfattelse udtrykke, at hun for mig ikke rykker det indtryk, der allerede lå i hendes undersøgelse af forholdene i Vonsild sogn: Der var en større læsefærdighed i 1600-tallet, end der i litteraturen oftest gives udtryk for, men de læsendes *andel* af befolkningen, herunder andelen af læsende bønder, forbliver gætværk endnu ved århundredets slutning. Vigtigst er det måske, at kvinders læsefærdighed ikke synes at have haltet meget efter mændenes.

Adgangen til bøger. Bog og marked

Ligesom præses nærmer sig spørgsmålet om boglæsningen "fra oven" gennem en gennemgang af dansk kirkepolitik og kirkeledelsens katekismuspolitik, nærmer hun sig bogmarkedet "fra oven" gennem en længere særdeles relevant redegørelse for øvrighedens (statsmagtens/kirkens) forhold til det trykte medium. Med rette fokuserer hun ikke blot på censur og bogforbud i snævrere forstand, men gennemgår det klaviatur af muligheder, som staten havde for at fremme eller hindre bestemte typer af udgivelser. Hun skriver beskedent, at kapitel 10 sine steder ikke vil kunne undgå at få essayets karakter (s. 367), men

³ Formuleringen 1617 af det åbne brev mod import af danske bøger trykt i udlandet overfortolker præses efter min mening også, selv om hun påstår det modsatte og hævder, at formuleringen dårligt kan forstås anderledes. Hendes optik er for ensidig (s.406f.).

faktisk har vi her en længe savnet tidssvarende oversigt på knapt 100 sider om statens forhold til bogmarkedet 1482-1700, hvor udviklingens hovedlinier træder tydeligt frem. Det står klart, at statsmagten vedvarende ville have kontrol med det trykte medium, fremme den gode bog og fjerne den onde, men at det med bogmarkedets vækst og differentiering blev stadigt vanskeligere.

Herfra bevæger præses sig i kapitel 11 videre til det centrale spørgsmål om, hvordan og i hvilket omfang danske bøger kunne spredes til bredere samfundslag. Bogproduktionens centrum var og forblev København, men trods den skitseprægede redegørelse overbeviser præses alligevel om, at der var et distributionsnetværk, der rakte ud til de allerfleste købstæder. I købstæderne var der – bortset fra salget i kirkerne – typisk mindst en bogfører eller bogbinder, hos hvilken bøger kunne købes, og på de årlige markeder kom omrejsende handlende til. På grundlag af udvalgte bogbinderskifter fra Malmø, Odense, Helsingør, Århus og Nakskov dokumenterer præses størrelse og karakter af eksisterende boglagre. Her er kontant nyt at forholde sig til.

Landboerne har som Mette Jensdatter måttet rejse til købstaden efter lektüre eller lade sig betjene af omrejsende bissekræmmere, der havde bøger i sækken. Præses har været så heldig i sin jagt at kunne "fange" et tilfælde heraf i Vordingborg Latinskoles regnskab 2. januar 1633 (s. 487). Alligevel afholder præses sig klogelig fra at konkludere yderligere om distributionsforholdene på landet, selv om hun ikke mener, at salgspriserne nødvendigvis var nogen hindring for at afholde selv fattige landsbyfolk fra at anskaffe bøger (s. 540). Bogpriserne vil jeg ikke komme nærmere ind på, for selv om vi går ud fra, at priserne på uindbundne populære bøger rettet til menigmand var så lave, at det var muligt for fattige folk i by og på land at anskaffe dem, så er der jo langt fra det og så til, at de faktisk gjorde som Mette Jensdatter. Vi har med et landbosamfund med subsistensøkonomi at gøre, og præses' konstatering side 538: "Hovedparten af alle danske familier i 1600-tallet har måttet vende næsten hver skilling, før den blev brugt" er hele tiden vigtig at holde sig for øje. Det forekommer mig, at præses selv her og der glemmer den i sin begejstring for (læsning i) det trykte medie. Den lyst *behøver* den brede befolkning i 1600-tallet ikke helt at have delt.

Fra produktions- og distributionsapparatet når præses frem til en undersøgelse af, hvad der faktisk er bevaret af tryk 1580-1719 på grundlag af *Bibliotheca Danica* sammenholdt med andre kilder, i første række Paullis bogkatalog (kapitel 12). Fra det bevarede vil hun søge at

slutte sig til, hvad der dengang blev udgivet. Vi er her i den gunstige situation, at præses' og Henrik Horstbølls undersøgelser på det område mødes, hvorfor vi med visse forbehold kan holde dem op mod hinanden. Horstbøll når til den konklusion, at højst mellem halvdelen og to trediedele af de *trykte* udgaver fra 1600-tallets anden halvdel er bevaret, mens de allerfleste udkomne *titler* er kendt fra hele århundredet, op mod 90 %. Præses når til en let afvigende konklusion: Hun finder, at næppe mere end tre fjerdedele af de dansksprogede bøger er bevaret, men også at dækningen på titelniveau er langt højere, nær de 90 % (s. 573). Afvigelsen mellem de to opfattelser kan alene forklares ved, at der er et ikke ringe element af skøn forbundet hermed, og den er i sig selv ikke af en størrelse, der kan vække forbavselse. Vigtigst er, at de fleste udsendte titler er kendt i en eller anden udgave, og at de ikke bevarede tryk i første række er de ydmyge tryk, mest rettet til den jævne befolkning. Præses kalder dem "forgængelige tryksager" (s. 574-580) og er af den opfattelse, at 75 % eller flere af titlerne i disse gener er gået tabt (s. 580). Det lader sig ikke efterprøve, men her er der den højeste tabsprocent uden al tvivl.

Ud fra en optælling i *Bibliotheca Danica* kan præses præsentere figur 12.3 side 583, hvoraf vi kan danne os et billede af udviklingen af bestanden af dansksprogede tryk 1580-1719. Den bliver fulgt af figur 12.4 side 585 med en optælling af alle bevarede udgivelser trykt i Danmark 1580-1719. Begge viser de ikke overraskende et stigende antal bevarede tryk, og det er hævet over al tvivl, at de bevarede tryk dækker over en reel stigning i antal udgivelser (s. 587).

Fordelingen på sprog og fagområder m.m. er der ikke tid til at komme ind på. Her kunne også sammenholdes med Horstbølls undersøgelser. Derimod vil jeg med præses se lidt mere på de kvalitative indikatorer for det mere differentierede bogmarked. Disse er samlet i kapitel 13 under overskriften "Forfattere, udgivere og intenderede læsere", som rummer både andet og mere. Præses viser overbevisende, at der finder en stigende specialisering sted i gruppen af forfattere og oversættere gennem århundredet. Mest markant, at teologerne trækker sig væk fra alle andre områder end det religiøse (s. 601). Præses forsøger sig også med læsning af fortællinger i bøger for ad den vej at finde ud af, hvem den "intenderede" læser var. Hun er godt klar over, at fordi en bog er rettet til "menigmand, den gemene mand eller enfoldige almue", læser de den ikke nødvendigvis, men hun har alligevel en udtalt tendens til at ville slutte, at intentionen i sig selv er en indikation af, at samfundets allernederste lag kunne tage en bog i hånden. Tyde-

ligst kommer denne tendens frem i forbindelse med hendes citat af fortalen til 2. udgave af Elias Nauers *Nye Streng paa Davids Harpe*. 1699 (s. 611f.). Jeg mener ikke, at denne læsning af fortaler er videre frugtbar, når det egentlige ærinde er den brede befolknings faktiske læsning. Mere kommer der ud af den specifikke udpegning af bøger udsendt og rettet mod helt bestemte læsergrupper: Unge, gamle, kvinder, søens folk, militærpersoner, syge og plejere (lægebøger). Også her kan vi imidlertid spore en ganske bestemt tendens hos præses. I omtalen af Hans Herwigks *En nyttig Bog om Bier*. 1649 i gruppen af "gørdet-selv-bøger" får vi som indskudt sætning, "der muligvis har haft deres vigtigste publikum på landet". Jeg vil spørge præses: Hvorfor dog det? Holdt bierne sig på landet i 1600-tallet? Hvor ellers købstæderne, små som store, var fyldt med haver, København ikke undtaget. Da Herwigk ikke har vidst, hvad præses vil have ham til at skrive (!), må hun selv sørge for, at læseren får den rette kobling. Hun skriver: "Ud fra sammenhængen håber han tydeligvis på, at også nogle af de enfoldige folk på landet vil lade sig undervise" (s. 633). For enhver pris skal vi have landbefolkningen trukket ind som læsende aktører. Og på dette spinkle grundlag vil præses efterfølgende have os til at tro på sin delkonklusion s. 652, at der senest i 1640erne var flere bøger med adresse til også et publikum på landet. Herwigks bog må være en af dem. Tja...

Mangfoldigheden af praktiske skrifter fra 1640erne tager præses som "et af de tydeligste tegn på, at det læsende publikum var blevet stort og bredt, i hvert fald i byerne allerede på dette tidspunkt" (s. 635). "Stort" og "bredt" i forhold til hvad? I betragtning af, at præses få sider senere (s. 652) konkluderer, at det står fast, at der allerede fra 1580erne blev produceret dansksprogede bøger for menigmand inden for et bredt udvalg af emner og genrer, så forekommer det lidet velvalgt for 1640ernes vedkommende påny at tale om et "bredt udvalg".

Præses har på siderne 648-650 nogle formodninger om brugen af illustrationsmateriale i bøgerne i 1500- og 1600-tallet, som er bemærkelsesværdige. Hun har den interessante hypotese, at behovet for illustrationer blev mindre op gennem 1600-tallet, fordi stadig flere lærte at læse, og der derfor blev mindre behov for at fremvise illustrationer til ikke-læsekyndige. Endvidere at den større udbredelse af læsefærdigheden netop betød, at det blev afgørende for bogbranchen at kunne trykke så billigt som overhovedet muligt. Illustrationerne var et fordyrende element. Hun forfølger synspunktet videre ved konstateringen af den indskrænkede billedbrug i første halvdel af 1600-tallet med følgende: "Igen må man formode at udgiverne har været overbe-

vist om, at hvis folk kunne læse en bog, så behøvede de ikke billeder samtidig" (s. 649). Denne *formodning* forlader hun imidlertid ganske allerede i det følgende tekstafsnit ca. femten linier længere nede, hvor hun skriver om den stigende anvendelse af kobberstik i 1600-tallets anden halvdel. Nu bliver illustrationerne en del af salgsargumentet, ja det kan sågar være en anledning til at købe en bog, som man allerede har, fordi den nu er illustreret. Den stigende anvendelse af illustrationer i bøger i slutningen af 1600-tallet burde efter den tidligere af præses fremsatte hypotese jo tyde på, at der nu igen var færre, der kunne læse! Sagen er, at der ingen snæver sammenhæng var mellem generel læsefærdighed og illustrationsgrad. Illustrationer gjorde (og gør) altid et tryk mere interessant, og bl.a. derfor var de populære flyveblade og pamfletter som regel illustrerede.

Bogbesiddelse i købstæderne

Hvem aftog det stigende antal bøger, der blev trykt? Da befolkningen oven i købet faldt med flere hundrede tusinde ved landafståelser til Sverige omkring midten af 1600-tallet, bliver spørgsmålet endnu mere interessant at få besvaret. Præses har to forslag til svar (s. 470): "at en større del af befolkningen kunne og gerne ville læse, og/eller at de bogbrugende indbyggere fik lyst og råd til at læse mere end før". Af de to forslag er det klart, at hun mener, at det første er det væsentligste svar. Præses vil have bøgerne helt ud på landet blandt bønderne, de læsende bønder, selv om hun ikke vil udelukke, at de hidtil bogbrugende indbyggere i byerne også har konsumeret flere bøger.

Jeg vil tillade mig at pege på den ekspansion, der finder sted i en af de allerede bogkonsumerende grupper, nemlig det stærkt øgede antal statsligt ansatte, der kom til efter enevælden og i overgangen fra domænestat til skattestat. Københavns befolkningsekspansion 1660-1700 fra 30.000 til 60.000 indbyggere har bl.a. sin baggrund i etableringen af det vældige statsapparat med mange potentielle bogbrugere. Kan det være sådan, at vi snarere skal finde bøgernes aftagere inden for lag i det ekspanderende enevældige bureaukrati end blandt bønderne på landet?

Det fører mig lige til den konstatering, at behandlingen af bogmarked og læsning godt flere steder i højere grad generelt kunne være koblet sammen med standssamfundets struktur og karakter, hertil pest- og krigsperiodernes indgribende sociale betydning. Disse forhold har ikke kunnet undgå at påvirke bogmarked og læsning. Jeg vil

komme med den påstand, at bogmarkedet og læsningen i en subsistensøkonomi var meget mere krisefølsom end, det er tilfældet sidenhen. Jeg savner den sociale kobling f. eks. i hele kapitel 9, dog specielt kapitel 9.1: "det skrevne ord i erhverv og administration", og i hele kapitel 13 om "forfattere, udgivere og intenderede læsere", hvor det kunne have været med til at give de enkelte afsnit en mere meningsfuld struktur. Jeg savner også, at det i højere grad var blevet trukket ind specielt i forbindelse med diskussionen af, hvem "den menige mand" var i kapitel 13.2. s. 602-613. Her citeres Iørn Piøs definition, at den menige mand skal opfattes som alle de i samfundet, der ikke tilhører adelsstanden og gejstligheden. Definitionen er udmærket, men i samfundet var menigmand ikke en én gang fastlagt definition, og det kommer klart nok frem hos præses, men hvad kan den konstaterede spændvidde og mulige betydningsændring bruges til? Får vi strengt taget andet at vide, end at bogproducenterne med forskellige formuleringer også søgte afsætning hos menigmand?

Den sociale kobling savner jeg dog allermest i forbindelse med den knappe beskrivelse af købstadssamfundets sociale struktur. Savnet kommer tydeligst frem i de afsluttende kapitler med skifteundersøgelserne i en række købstæder, hvor læseren meget let kan få et uklart billede af, hvor socialt skævt skiftematerialet er i forhold til købstædernes sociale sammensætning. Ud fra præses' beskrivelse af de sociale forhold i Ålborg 1672 får vi følgende billede (s. 693):

storkøbmænd
kræmmere
håndværkere
et stort antal løsarbejdere
tjenestefolk
subsistensløse

Ved selve skiftebehandlingen arbejder hun i tabellerne med følgende erhvervsgrupper (s. 698):

borgmestre og rådmænd
øvrige handelsmænd
embedsmænd m.m.
skippere
håndværkere
øvrige og uidentificerede

Jeg synes her og flere andre steder ved behandlingen af købstadssamfundet, at vi får for lidt at vide om socialstrukturen og de øvrige sociale vilkår i bysamfundet af betydning for bogkulturen. Det ville f. eks. have været på sin plads at fortælle, at købmænd, kræmmere og håndværksmestre og svende tilsammen udgjorde et mindretal af byens befolkning. Flertallet var løsarbejdere, tjenestefolk, erhvervsløse (enker), fattige og subsistensløse. De helt store grupper var løsarbejdere og tjenestefolk (København undtaget, hvor søfolk og soldater var store grupper). Yderligere er det i forbindelse med denne type undersøgelse vel heller ikke en uvigtig information, at der var stor befolkningsmobilitet, stadige til- og afvandring, og dødsfald udskiftede byernes befolkning med mere end 5 % om året (Ole Degns tal for Ribe). Der var stor mobilitet i de laveste socialgrupper, skiftende bolig, vekslende arbejde osv. med de konsekvenser, som det måtte have for at sandsynliggøre deres læselyst og bogkultur. Sat på spidsen registrerer købstadsskifterne alt overvejende de få *besiddendes* indbo, mens det store flertal undgår registrering. Der var ikke noget at registrere. De var besiddelsesløse.

For at komme om ved, at skifteregistreringen har en meget stærk social slagside, og alligevel få den menige mand med, trøster præses sig med, at mange af de mennesker, der ikke efterlod sig et skifte "konkret levede som en del af eller med tilknytning til en husstand af den type, hvis indbo oftest er blevet registreret" (s. 668). Sandt nok. Det vil sige, at præses' eksplicite budskab er, at tjenestefolkene hos de bogbesiddende klasser jo dermed havde adgang til læsestof og det trykte ords budskab. Vi skal altså for at følge præses' tankegang et øjeblik forestille os, at tjenestepigen i købmandsgården lige tager nogle sider i en af herskabets bøger ind imellem det daglige arbejde. Forud skal vi blot også lige acceptere, at hun kan læse! Jeg lader forestillingen bundfælde sig et øjeblik! Præses må nok indstille sig på, at de sociale realiteter i 1600-tallet ikke lever op til hendes forventninger.

Et er skifternes udprægede sociale skævhed. Noget andet deres indhold, hvor præses som alle før hende må konstatere, at de beskedne tryk bestemt for det brede publikum stort set glimrer ved deres fravær. De har ikke været værd at registrere som selvstændige titler. De aller mest udbredte jævne tryk iflg. *Bibliotheca Danica* som Nørnissums *En kort dansk Krønike*. 1645 (af Dahlerup døbt den første folkelige danmarkshistorie) og *Holger Danskes Krønike* (s. 753, 755) har præses begge kun fundet et eneste eks. af ved skiftegennemgangen! Det viser på det smukkeste berettigelsen i præses' fremgangsmåde, at der skal søges til

forskellige kilder for at få et samlet billede af bogmarked og bogbesiddelse.

På trods af købstadsskifternes udprægede sociale skævhed tør præses konkludere, at da der i minimum 40 % af skifterne er registreret bøger, vidner det "om en betydelig gennemslagskraft for den trykte bog ved 1600-tallets udgang" (s. 826). Jeg er ikke i tvivl om, at bogen er blevet mere udbredt, men vi kunne måske spare karakteristikken "betydelig gennemslagskraft", den større udbredelse vil alt gøre det. Og "den store gennemslagskraft" kan så forbeholdes en senere tidsperiode i slutningen af 1700-tallet?

Med de teser, som præses så engageret forfægter, er det naturligvis en bet for hende, at hun *ikke* kan dokumentere udbredt bogbesiddelse på landet. Forud har hun dog allerede ved arbejdet med købstadsskifterne forberedt læseren derpå. Igen er det det forhold, at de ydmyge billige tryk ikke bliver fundet værdige til registrering. Det kan imidlertid ikke alene forklare den tilsyneladende "manglende" bogbesiddelse.

Præses har først og fremmest benyttet bondeskifterne fra Skast Herred 1636-81, ca. 425 skifter, hvoraf der "kun" er dukket bøger op i tre (s. 817). Det mener præses ikke kan være rigtigt, og hun griber til den formulering, der findes i et enkelt skifte fra Gesing 1639, at bøgerne skal børnene beholde. Det generaliserer hun til den hovedregel, at bøger har været holdt uden for skifte, og argumentet er følgende: "Det er aldeles utænkeligt, at der i alle de andre over 400 skifter ikke skulle have forekommet læsestof" (s. 818). Selv om præses kan have ret i, at der burde være mere end en enkelt lovbog i herredet, synes jeg, at hun er på tynd is her.

Sammenligning med nutidens bogbrugere?

Præses foretager kun få sammenligninger med nutidens bogforbrug og bogbesiddelse. Forskellene er også så store, at det for mange forholds vedkommende også er meningsløst. Det kunne dog have givet præses en uddybet forståelse af de sociale vilkårs betydning. Præses kan nemlig ikke gå ud fra, at den menige mand og kvinde i 1600-tallet har delt hendes bogbegejstring og læselyst. Her kunne en kobling til nutiden være med til at sætte tingene på plads.

Hvis præses havde blot lidt viden om bogkulturen i socialgruppe fem i dag (jeg bruger Socialforskningsinstituttets rubricering), ville hun allerede deraf kunne få rettet sin opfattelse af læsebegejstring blandt menigmand i 1600-tallet noget af. Det er end ikke i dag sådan,

at de socialt ringest stillede i Danmark har lyst til bøger, er bogbrugende som andre eller læsende som gennemsnittet for den samlede befolkning. Deres læsning kommer vel stadig nærmest, hvad Mette Jensensdatter købte om "Peders Sølvnøgle", det vil sige at det er at ligne ved vor tids ugeblade og billigbøger.

Rejseindtryk og jagtudbytte

Præses har valgt at bruge metaforen "rejse" gennem hele sin afhandling fra begyndelsen til slutningen. Trods snørklede veje har hun villet holde ret kurs. Det indebærer, at hun med rejsen i denne afhandling har sat sig et bestemt mål. Det har ikke været en rejse, hvor indtrykkene bare er kommet til hende, noget er skudt til, andet holdt i fokus. Det understreges af præses' anden metafor, "jagten" på de kilder, der kan give hende de vidnesbyrd, hun vil have i forhold til sin kurs, den læsende menigmand, bøger på landet osv. Min pointe er, at når man ensidigt jager et bestemt bytte, som når man kun rejser efter et bestemt mål, ser man heller ikke andet. Det kan være godt nok på rejser og jagter at optræde sådan, men i videnskabelige arbejder hører det i høj grad med også at jage det bytte, der peger væk fra det mål, man har sat sig. Det burde præses måske i lidt højere grad have gjort. Og det tager ikke brodden af min bemærkning, at hun selv side 845 er opmærksom på problemet, hvor hun skriver, at hun i særlig grad har stillet skarpt på *positive* vidnesbyrd om læsefærdighed og bogbrug.

Og i hvert fald er det godt, at hun ikke har benyttet sin tredje anvendte metafor ret meget: Det drejer sig om "hekseri". Intet mindre. Hun fortæller nemlig side 700 ganske frejdigt, hvor let man kan "hekse" med tal og procenter, især når man har med et lille talmateriale at gøre. Det er så sandt. Heldigvis betjener hun sig af mere behændighed end hekseri.

Lidt om udenværkerne

Der er gjort et solidt og omhyggeligt stykke arbejde med den lange liste over trykt kildemateriale og litteratur (s. 958-994). Længden er blevet forøget ved dobbeltplaceringer af adskillige værker. Vi skal f. eks. finde *Kjøbenhavns Diplomatarium* både under København (ikke Kjøbenhavn!) og under udgiveren Oluf Nielsen. Og af en eller anden grund skal vi ikke kun have bibliografiske data på bidrag til samleværker, men også en selvstændig indplacering af samleværker under udgivere, hvad

der giver indtryk af pedanteri, når en artikel af Karen Schousboe i en antologi, hun selv har redigeret (*Literacy and Society*), påny anføres umiddelbart efter under antologiens udgiveres navn, nemlig også Karen Schousboe, men nu er der minsandten kommet endnu en udgiver på, nemlig Mogens Trolle Larsen (s. 988). Hvorfor blev han udeladt i første omgang og hvorfor denne dobbeltplacering? Blandt de praktiske bemærkninger til litteraturlisten er, at forfattere med dobbelt efternavn skal findes under det første af de to efternavne (s. 958). Meget vel, men det har dog ført til en deling af f. eks. Aage Fasmer Blombergs produktion, hvor vi finder hans *Faaborg bys historie* under Blomberg og de øvrige titler under Fasmer Blomberg (S. 961, 966). I enkelte tilfælde opfinder præses selv titlerne på værkerne i litteraturlisten. Chr. Molbechs bekendte uddrag af biskop Jens Bircherods såkaldte dagbøger (han fører dem fra sin fødsel!) kaldes her Uddrag af biskop Jens Bircherods historiske dagbøger, hvor de rettelig hedder *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk biografiske Dagbøger* (s. 980). Og under flere forskellige forfattere finder vi et værk kaldt "Gyldendals Danmarks historie". Et sådant værk kan ikke lånes på bibliotekerne, men Søren Mørch har redigeret et værk udkommet på Gyldendal med titlen *Danmarks historie*, kendt på sit – skal vi være venlige – særprægede omslag udført af Henry Heerup. Bortset fra Gyldendal har præses haft en særlig forkærlighed for Landbohistorisk Selskab. Hvordan ellers forklare, hvorfor der skal reklameres for selskabet i forbindelse med værker, nævnte selskab har udgivet, hvor andre historiske selskaber ikke hos præses nyder samme opmærksomhed? (Worsøe, Markussen). Der henvises med god grund til mange af Erik Dals arbejder, men hans artikel om *Bibliotheca Danica* kom altså ikke i 1959. Det var i 1971, og en anden boghistoriker, Carl S. Petersen, udsendte ikke sine afhandlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie i 1947, det var i 1949. Samme Carl S. Petersens sammen med Vilh. Andersen udgivne store danske litteraturhistorie begyndte rigtignok at udkomme i 1916, men det relevante bind var dog først færdigt i 1929 og havde R. Paulli som medforfatter! Derfor er det misvisende at nøjes med 1916 som trykår, hvilket heller ikke er praksis i den foreliggende litteratur. I de allerfleste tilfælde er præses omhyggelig med at angive sidetal på tidsskriftsartikler, men det glipper pludseligt for nogle af H. F. Rørdams talrige bidrag, og det hjælper ikke at henvise med sidetal til Margit Mogensens artikel om en landsbydegns dagbog i *Siden Saxo* 1985, når vi ikke også får at vide, hvilket hefte det er!

Der er et næsten dækkende personregister, men savnet af et stedre-

gister er stort. Illustrationerne er velvalgte med gode tekster, der supplerer hovedteksten. Der er enkelte småfejl, som ikke forrykker hovedindtrykket: Et arbejde udført med stor omhu. Den opmærksomme læser, der absolut vil søge at finde fejl og konstaterer, at der ikke altid er overensstemmelse mellem de bogtitler, som præses opgiver, og dem, man kan læse sig til på illustrationerne, skal vide (jfr. s. 188f.), at det skyldes tilsvarende uoverensstemmelser i bøgerne selv (f. eks. ill. 13 side 130. Kobberstikket har "En from Faders..", men bogen hedder "En troe Faders..."). Og naturligvis ærgrer præses sig lige så meget som læseren over kort 8.2 side 287, som ikke alene er lidet pædagogisk i sin nuværende udformning, men burde være omtegnet, så man i det mindste kunne aflæse de konkrete lokaliteter med konstateret skolehold. Dertil burde fejlen være rettet, så alle 43 skolehuse kom med (jfr. s. 281) og ikke kun de angivne 39. Desuden mangler navnet på Kjær Herred. Det vil også ærgre præses, som lejligheden indbyder til, at få revet i næsen, at desuagtet hun s. 61 skriver, at så vidt vi ved, efterlod sognepræsterne fra Sørbymagle og Vonsild sig ingen epitafier, så fremgår det faktisk af indledningen til den udgivne kirkebog (s. II-III), at der har eksisteret et epitafium over Johannes Råde med hustru og børn.

Afsluttende bemærkninger

Kvantitative opgørelser vedr. bogkultur "vil altid være behæftet med meget store usikkerheder og kan først og fremmest tjene til at give historikeren et overblik over fordelingen af *oplysninger*" (s. 826). Det er på den baggrund og i kraft af hele kildematerialets karakter, at præses konklusioner ofte er meget tøvende (eks. s. 834-835).

Med hensyn til læsningen: Præses har overbevist om en mere udbredt undervisning og læsning end hidtil antaget, både i by og på land, men bl.a. tesen side 319, at mindst halvdelen af landbefolkningen kunne læse 1700, kan der dog sættes et stort spørgsmålstegn ved. Der er ikke kildemateriale til at afgøre det. Når det gælder bogmarkedet: Vi har fået en mere fyldestgørende og nuanceret *samlet* fremstilling af bogmarkedets vækst og vilkår i 1600-tallet, end vi hidtil har haft.

Afhandlingen rejser også mange nye spørgsmål. Jeg vil kun nævne et par stykker. Når og hvis vi accepterer præses' tese om den udbredte læsning blandt jævne folk fra midten til slutningen af 1600-tallet, hvad betød dette så for samfundet? Ændrer det noget? Giver det nye forudsætninger for at forstå udviklingen ind i 1700-tallet? Eller gør det

tværtimod udviklingen sværere at forklare? Vi skal hen i slutningen af 1700-tallet for at få den næste "medierevolution" proklameret (Henrik Horstbøll), hvor den foregående var omkring bogtrykkets udbredelse i Danmark o. 1500. Præses fylder nu mange læsere ind i "hullet" mellem de to "revolutioner", og hvad så? Var det med til at drive samfundet frem? Har Ole Feldbæk ikke stadig ret i, at bonden i det meste af 1700-tallet ikke havde brug for læsning for at udøve sin gerning? Hvis han ikke har det, hvad betød den mere udbredte læsning da – ud over at være en forudsætning for den senere udvikling?

1635 skrev den sønderjyske præst Niels Helvald i den almanak, han udgav, "jeg tør ikke lade pennen løbe", da han skulle give en karakteristik af det kommende år (s. 411). Man kan ikke sige det samme om præses. Hun tør sandelig lade pennen løbe og gør det alt overvejende let og velargumenteret. Tillige vil hun også gerne om ikke spå, som 1600-tallets almanakfabrikanter, så dog udstikke nogle fremtidige forskningsområder, som hun efter at have afsluttet sin undersøgelse ser perspektiver i (s. 846-848). Som hun skriver, venter der utallige opgaver om bog og læsning. Med den foreliggende afhandling har hun vist, at hun også selv vil være den første til at løse dem. Vi må derfor håbe, at præses fortsat bevarer den stærke læselyst, som i vinteren 1688 kostede Mette Jensdatter livet.

Tillykke med et flot arbejde.

John T. Lauridsen